

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ

Кафедра психології, соціології та педагогіки, ННІ № 3

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни
«ПРАКТИКУМ ІЗ ВІКОВОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»
вибіркова компонента
освітньої-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
053Психологія (психолог ювенальної превенції)

за темою – «Психологія виховання».

Харків 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою ННІ № 3
Протокол від 09.08.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології (Протокол від 08.07.2024 № 13)

Розробник:

викладач кафедри психології, соціології та педагогіки, ННІ № 3, **Олександра РЯЗАНОВА.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальної психології ХДАК, кандидат психологічних наук, доцент **Ігор ВІДЕНЕСЬВ.**
2. Професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3, кандидат психологічних наук, доцент **Світлана ХАРЧЕНКО.**

План лекції

1. Загальна характеристика процесу виховання.
2. Методологічні та методичні принципи виховання.
3. Психологічні вимоги до форм і методів виховання на різних вікових етапах.

Рекомендована література:

Основна

1. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб.. - К. : Каравела, 2010. - 400 с.
2. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб.. - Київ : Центр учб. літ., 2018. - 111 с.
3. Власова О.І. Педагогічна психологія : навч. посіб.. - Київ : Либідь, 2015. - 399 с.
4. Кацавець Р.С. Вікова психологія : навч. посіб.. - Київ : Алерта, 2019. - 111 с.
5. Кордунова Н.О. Психолого-педагогічний практикум для вчителів. - Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. - 72 с.
6. Кочемировська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакті з законом. - Харків : Громад. Альтернатива, 2010. - 132 с.
7. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. : / В.П. Кутішенко. - Київ : Центр учб. літ., 2016. - 125 с.
8. Педагогічна психологія : підручник / М.Б. Євтух, Е.В. Лузік, Н.В. Ладогубець, Т.В. Ільїна. - Київ : Кондор, 2015. - 420 с.
9. Савчин М.В. Вікова психологія : навч. посіб. : / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. - К. : Академвидав, 2011. - 360 с.
10. Степанов О.М. Педагогічна психологія : навч. посіб. / О.М. Степанов. - К. : Академвидав, 2011. - 414 с.

Допоміжна

1. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні студії сучасних українських учених : навч. посібник. – Дрогобич : Посвіт, 2014. – 152 с. <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/348/1/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%84.%20%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>
2. Методика викладання психології у вищій школі : [навч. посіб.] / Ю. Ю. Бойко-Бузиль, С. Л. Горбенко та ін. – К. : Атіка, 2012. – 272 с. [URI:https://core.ac.uk/download/pdf/84273707.pdf](https://core.ac.uk/download/pdf/84273707.pdf)
3. Михальченко Н.В. Вікова психологія. Навчально-методичний посібник. / Автор-упорядник Михальченко Н.В. - Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017.- 244 с. [URI: http://dspace.mdu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/213/1/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE-](http://dspace.mdu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/213/1/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE-)

[%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf](#)

4. Олейник Н. О. Вікова психологія (з практикумом) : лабораторний практикум / Н.О. Олейник. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 76 с. URI: <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/6478>

5. Практикум з вікової та педагогічної психології : навчально-методичний посібник / редактор-укладач Н. М. Когутяк. – Івано-Франківськ, 2010. – 126 с. URI: <http://194.44.152.155/elib/local/3627.pdf>

6. Резван О. О Практикум із психології : навч. посібник / О. О. Резван, Н. С. Моргунова, О. В. Кір'янова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. – 157 с. URI: <http://eprints.kname.edu.ua/55297/1/2019%2045%D0%9D%20%D0%BF%D0%B5%D1%87%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BC.pdf>

7. Сидоренко О.Б. Практикум з вікової та педагогічної психології : навчальний посібник для студентів подвійних спеціальностей із психологією. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. – 262 с. URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/21981>

8. Теорія і технологія розв'язання педагогічних задач : навч. посіб. / Л. О. Мільто — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 156 с. URI: https://lib.iitta.gov.ua/2622/1/MILTO_879-13.pdf

9. Токарева Н.М. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник / Н. М. Токарева, А. В. Шамне — Кривий Ріг, 2013 — 283 с. URI: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/1757/1/%D0%92%D0%BE%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%8F%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.pdf>

Текст лекції

1. Загальна характеристика процесу виховання.

Психологія виховання як самостійна галузь психологічного знання виокремила у середині ХХ століття, коли у розвинених країнах Заходу відбулося переосмислення місця і долі людини в індустріальному суспільстві на основі відповідних виховних ідеалів.

Основним завданням психології виховання має вивчення психологічних особливостей і закономірностей активного і цілеспрямованого формування особистості в онтогенезі в умовах цілеспрямованого педагогічного впливу.

Особистість формується під впливом різних факторів, домінуючим серед яких є виховання, що забезпечує передання накопиченого культурно-історичного досвіду від одного покоління до іншого.

З позицій психології **виховання** – це процес інтеріоризації, тобто переведення

зовнішніх щодо особистості досвіду, знань, цінностей у внутрішній, психічний план особистості: її переконання, установки, поведінку.

Виховання як психологічне явище – це планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку особистості з метою формування певних мотивів, інтересів, ідеалів, світогляду і установок. Деякі концепції розглядають виховання як процес управління, організації виховного впливу.

За визначенням П.І. Підкасистого **процес виховання** – це цілеспрямована змістовна професійна діяльність педагога, що сприяє максимальному розвитку особистості дитини, входженню дитини у контекст сучасної культури, становленню її як суб'єкта і стратега власного життя, гідного людини.

Процес виховання діалектичний, що визначає його безперервність.

Діалектика виховного процесу розкривається у *суперечностях*:

- між задачами виховання і рівнем вихованості учня;
- між узагальненим морально-етичним досвідом та індивідуальним життєвим досвідом дитини;
- між колективними формами виховання та індивідуальним характером оволодіння духовними цінностями;
- між невпорядкованим впливом соціального середовища і цілеспрямованістю і планомірністю виховання.

Виховний процес відзначається:

- тривалістю, по суті виховання триває все життя;
- безперервністю;
- комплексним характером (єдністю цілей, задач, поєднання форм і методів виховного впливу);
- варіативністю і невизначеністю результатів через індивідуальні відмінності вихованців та вихователів;
- двостороннім характером виховного впливу: від вихователя до вихованців (прямий зв'язок) та від вихованців до вихователя (зворотній зв'язок).

Складність виховного процесу:

- його результати не є явними (порівняно із процесом навчання);
- між педагогічними проявами вихованості і невихованості знаходиться

довготривалий період утворення необхідних якостей особистості;

- виховний процес динамічний, рухливий, змінний.

Процес виховання – це послідовне розв’язання ряду педагогічних ситуацій, що передбачає реалізацію таких *етапів*:

- діагностика вихованців і визначення задач виховання;
- проектування виховного впливу: розробка змісту, методів, форм;
- організація педагогічної взаємодії;
- перевірка і оцінка результатів.

Методи виховання – це конкретні способи впливу на свідомість, почуття, поведінку вихованців для вирішення педагогічних задач, спілкування вихованців із педагогом-вихователем.

Класифікація методів виховання:

- *методи переконання*, за допомогою яких формуються погляди, уявлення, поняття вихованців, відбувається оперативний обмін інформацією (навіювання, аргументування, діалог, доведення, переконання тощо);
- *методи вправ*, за допомогою яких організовується діяльність вихованців, стимулюються її позитивні мотиви (різні види завдань щодо індивідуальної та групової діяльності у вигляді доручень, вимог, змагань, показу зразків, створення ситуацій успіху);
- *методи оцінки і самооцінки*, за допомогою яких відбувається оцінка вчинків, стимулювання діяльності, надається допомога вихованцям у саморегуляції їхньої поведінки (критика, заохочення, зауваження, покарання, ситуації довіри, контролю, самоконтролю, самокритики).

Методи виховання необхідно відрізняти від *засобів виховання*, з якими вони пов’язані. Засобами виховання є, перш за все предмети матеріальної і духовної культури, які використовуються для розв’язання педагогічних задач (книги, кінофільми, засоби масової інформації особистий приклад вихователя)

Виховні впливи будуть найбільш ефективними, якщо вони використовуються комплексно і торкаються усіх сфер особистості (включають когнітивні, емоційні і поведінкові виховні впливи).

Психологічні теорії виховання.

Теорія виховання – це концепція, що пояснює походження, формування і змінення особистості, її поведінку під впливом вихователя.

Найбільш поширеними у ХХ ст. вважалися такі теорії виховання:

- *біогенетичні теорії*, згідно з якими особистісні якості людини передаються спадково, під впливом умов життя мало змінюються і вихованню не підлягають (Е. Кречмер, У. Макдауголл, С. Холл, З. Фрейд).
- *соціогенетичні теорії*, автори яких (А. Бандура, Дж. Мід, Е. Гоффман, К. Левін) стверджують, що особистісні властивості людини виникають за її життя під впливом соціальних умов і принципово піддаються вихованню у спеціально створених умовах.
- *психогенетичні теорії*, не спростовуючи значущості біологічного і соціального факторів, на перший план у процесі виховання висувують розвиток власне психічних процесів (Е. Еріксон, А. Фрейд (психодинамічні теорії), Ж. Піаже (когнітивістські теорії), К. Бюлер, А. Маслоу (персонологічні теорії)).

В основі сучасної вітчизняної системи виховання покладено такі *ідеї*:

- реалізм цілей виховання – формування цілісної особистості із стійкими переконаннями і життєвою позицією;
- спільна діяльність дітей і дорослих;
- особистісна спрямованість виховання;
- добровільність;
- колективістична спрямованість.

У сучасній школі співіснують дві **моделі виховання**:

- предметно орієнтована модель виховання на основі директивної педагогіки, що розглядає виховний вплив за схемою **«вимога вчителя – сприймання вимоги вихованцем – дія»**. Дана модель не розкриває суттєвих особливостей морального розвитку вихованця, зменшує активність рольової позиції дитини у засвоєнні моральних норм поведінки, сприяє розвитку конформізму, схильності до симуляції переконань;
- особистісно орієнтована модель на основі діалогічної педагогіки, що потребує реалізації трьох позицій: **розуміння дитини – визнання дитини – прийняття дитини**. Дана модель спрямована на формування суспільно-значущих

властивостей суб'єкта, зростання ініціативності, зміцнення ціннісних орієнтирів.

2. Методологічні та методичні принципи виховання.

Узагальнення філософських, етичних і педагогічних аспектів виховного процесу дозволили виділити такі *методологічні принципи ефективного виховання*:

- *Орієнтація на ціннісні відношення* – постійність професійної уваги педагога до формування ставлення вихованця до соціально-культурних цінностей (людини, природи, суспільства, праці, пізнання) і ціннісних основ життя (добра, істини, краси).

- *Принцип суб'єктності* – педагог максимально сприяє розвитку здатності дитини усвідомлювати своє «Я» у зв'язках із людьми й світом, осмислювати свої дії, передбачати їхні наслідки для інших людей та власної долі, здійснювати осмислений вибір життєвих рішень.

- *Принцип прийняття дитини як даності* – визнання за нею права на існування такою, як вона є; повага до історії її життя, визнання цінності її особистості; збереження щодо кожної дитини, незалежно від її успіхів, розвитку положення, здібностей, поваги до її особистості (П.І. Підкасистий).

- *Принцип особистісної свободи дитини* – узгодження соціальних норм і правил, цілей і завдань виховання із правом дитини на автономність існування, на самостійний вибір життєвих орієнтирів і цінностей, що не обмежують свободу інших.

З метою активного використання психологічних особливостей виховного процесу педагогу необхідно усвідомити загальні психологічні вимоги або *методичні принципи виховання*:

- *Принцип включення особистості у значущу для неї діяльність* (найчастіше – провідну для певного віку), що забезпечує повноцінну активність вихованця і саморозвиток;

- *Принцип врахування домінуючої мотивації особистості в організації виховного процесу*;

- *Принцип зміни соціальної позиції учня в референтній групі* передбачає закладання у соціальну технологію виховного процесу умов, які дають вихованцеві змогу обирати різні соціальні позиції (різні ролі і статусні стосунки з іншими),

вільно переходити від однієї з них до іншої;

- *Принцип цілеспрямованого творення емоційно-збагачених ситуацій* приписує стимулювання співпереживання дитини як психологічного механізму, комплементарного формуванню її соціальних установок і ціннісних орієнтацій;
- *Принцип демонстрації наслідків учинку виховання для референтної групи (особи)*, тобто людей, ставлення й оцінка з боку яких для нього важливі;
- *Принцип розвитку особистісної і соціальної рефлексії виховання* передбачає систематичне спонукання його до усвідомлення й аналізу своїх намірів і характеру поведінки, її впливу на почуття й ставлення навколишніх, прогнозування їхніх соціальних очікувань, зустрічних дій з метою подальшої саморегуляції своєї соціальної поведінки та оптимізації взаємовідносин із іншими людьми.

Закономірності виховного впливу.

Одиницею виховного процесу як процесу взаємодії двох активних суб'єктів (вихователя й вихованця) є виховний вплив. При цьому вихованець одночасно виступає об'єктом, на який спрямовано виховний вплив, і суб'єктом виховання, за яким визнається спроможність активно впливати на перебіг виховного процесу.

Виховний вплив – це процес організації сумісної активності вихователя і вихованців щодо здійснення їхніх цілеспрямованих дій, які мають на меті зміну психологічних характеристик об'єктів виховного впливу (потреб, мотивації, установок, цінностей та рис характеру) та перебудову поведінки останніх.

За ступенем стимуляції різних типів психічної активності вихованців розрізняють виховні впливи, які можна позначити як:

- *інтелектуальні*, які переважно стимулюють міркування й роздуми особистості, її особистісну рефлексію. Такі впливи здійснюються із використанням методів переконування (діалог, розповідь, доведення, бесіда, диспут);
- *емоційні*, які активізують переживання й почуття людини як об'єкта виховного впливу, апелюють до її ставлення до самої себе й до ціннісних орієнтацій, ідеалів і життєвих переконань (методи переконування, творення виховних ситуацій, рольова гра, змагання);
- *вольові*, спрямовані на активізацію й розвиток саморегулятивної активності вихованця як суб'єкта власної життєдіяльності (доцільними тут є привчання, метод

вправ (доручень), метод прикладу, система перспективних ліній).

За психічними станами, які викликають виховні впливи у вихованців, розрізняють такі:

- *фасилітуючий вплив* – стимулюючий вплив активності вихователя на вихованця, внаслідок якого поведінка останнього стає вільнішою, більш невимушеною й продуктивнішою порівняно з її попередніми проявами. За таких умов дитина, як правило, переживає стан радості, піднесеності, відчуває приплив сил і бажання активних дій. Серед методів виховання такий стимулюючий ефект мають, насамперед, схвалення, заохочування, підбадьорювання, творення ситуації успіху, система перспективних ліній;
- *інгібіційний вплив*, навпаки, обмежує, пригнічує, гальмує активність дитини. Найчастіше такий ефект мають різного роду категоричні заборони, погрози, загрози покарання, здійснення покарання та інші методи впливу, що генерують у вихованців почуття страху або переживання ними власної неспроможності, неповноцінності та безсилля.

Основними *закономірностями виховання* М.В. Савчин вважає такі:

- дія зовнішніх виховних впливів на дитину відбувається через внутрішні умови, залежність результату виховного впливу від внутрішньої позиції, потреб, ідеалів, Я-концепції, ціннісних орієнтацій вихованця;
- цілеспрямоване включення дорослим у життя дитини правил, норм поведінки, контроль за їх виконанням. З часом відбувається добровільне, усвідомлене прийняття, перетворення на внутрішні вимоги до себе;
- результат виховання залежить від дії стихійних (вплив на дитину засобів масової культури та інформації, спілкування із друзями, ровесниками і старшими, позашкільні організації, самодіяльність дитини) та керованих (школа, сім'я) чинників.

П.І. Підкасистий відзначає такі *закономірності виховання*:

Виховання дитини як формування у структурі її особистості соціально-психологічних новоутворень здійснюється лише шляхом її *активності*. Міра зусиль дитини має відповідати мірі її можливостей.

Зміст діяльності дітей у процесі їх виховання визначається на кожному моменті розвитку *актуальними потребами дитини*. Випереджаючи актуальні потреби, педагог

ризиком зустріти опір і пасивність дітей. Якщо не враховувати вікові зміни потреб дитини, то процес виховання ускладнюється і порушується.

Дотримання пропорційного *співвідношення зусиль дитини і зусиль педагога у спільній діяльності*: на початковому етапі доля активності педагога перевищує активність дитини, згодом активність дитини зростає і на заключному етапі вона все робить сама під контролем педагога. Спільно розподілена діяльність допомагає дитині відчувати себе суб'єктом діяльності, що є важливим для вільного творчого розвитку особистості.

Лише в умовах любові й захищеності дитина вільно виражає свої ставлення, позитивно розвивається.

Організована діяльність має супроводжуватися або завершуватися ситуацією успіху, яку повинна пережити кожна дитина.

Ситуація успіху – це суб'єктивне переживання досягнень, внутрішнє задоволення дитини своєю участю у діяльності, власними діями і отриманими результатами. Позитивне підкріплення – загальна умова створення ситуації успіху.

Виховання має носити *прихований характер*, діти не повинні відчувати себе суб'єктами педагогічного впливу.

Основні фактори і психологічні умови ефективного виховання

Виховання як процес формування цілісної особистості. Головною метою виховання є формування і розвиток дитини як особистості, яка характеризується корисними якостями, необхідними їй для життя у суспільстві. Зміст виховання визначається загальнолюдськими і моральними цінностями.

Основою формування людини як особистості є *діяльність*. Засвоєння діяльності та її ускладнення є важливою умовою розвитку психіки людини. Джерелом активності особистості є її потреби, що виражаються у мотивах.

Сутність виховання полягає у *формуванні мотивів поведінки і діяльності* та доступних для дитини певного віку способів і *форм поведінки*, що обумовлюють її моральність, внутрішню свободу і відповідальність.

Серед мотивів поведінки суттєву роль відіграють ідеали і переконання.

Ідеали (зразки, моделі) – це образи, якими керується особистість і які визначають план самовиховання, характер оволодіння моральними нормами поведінки, спрямовують і регулюють процес розвитку.

Переконання – усвідомлювані мотиви поведінки, що надають діяльності і поведінці людини особливу значущість і спрямованість і обумовлюють наявність власної оцінки, її аргументацію.

Протягом життя дитини поступово формуються і стабілізуються такі мотиви, що набувають провідне значення. Створюється певна ієрархічна структура мотиваційної сфери людини, що обумовлює вчинки особистості. Вчинки людини регулюються певними соціальними нормами та викликають моральні оцінки навколишніх людей, що впливають на формування позиції особистості.

Внутрішня позиція особистості – це система спрямованості особистості, її мотивів, потреб і прагнень, які зумовлюють певне ставлення людини до дійсності, до соціального оточення й до самої себе та визначають конкретну лінію її поведінки. Центральними елементами такої системи спрямованості є особистісні смисли, які розуміються як смислові установки, значущі мотиви, заради яких особистість діє.

Розрізняють *три основних види спрямованості особистості*:

- *особистісна спрямованість* (престижна, егоїстична) визначається домінуванням мотивів власного добробуту, самоствердження, особистого спокою;
- *колективістична спрямованість* (суспільна, альтруїстична), що обумовлює спонукання вчинків людини інтересами і потребами суспільства, колективу, інших людей;
- *ділова спрямованість*, що виникає, коли переважають мотиви, породжувані самою діяльністю; проявляється через захоплення процесом діяльності, безкорисливе прагнення до істини, оволодіння новими вміннями.

При оволодінні доступними способами і формами поведінки у дітей формуються *звички*, що утворюються у результаті вправлення дитини у суспільно корисних діях і обумовлюють автоматичність вчинків. Звички відкривають вихователеві можливість внести свої принципи у характер вихованця (К.Д. Ушинський).

Необхідною умовою становлення стійких властивостей особистості є проходження вихованцем трьох фаз: **«розуміння – емоційне ставлення – вчинки»**.

Розуміння пов'язане із усвідомленням загальної ситуації виховання, її ціннісно-смислової спрямованості, є основою інтеріоризації суджень вихователя. Проте будь-яка моральна норма набуває для вихованця безпосереднього особистісного смислу,

якщо збагачується позитивними емоційними переживаннями. Педагогові слід спеціально формувати афективні моделі емоційних переживань: бажання задоволення, радості, насолоди тощо. Задоволення від успіху (а це є неодмінною умовою ефективного виховного процесу) є наслідком того, що деякі дії у певній ситуації приводять до підтвердження певної афективної моделі успіху.

Основними *факторами виховання* є такі:

- провідна діяльність особистості на певному етапі онтогенезу;
- спілкування, що сприяє засвоєнню інформації, оволодінню уміннями, навичками та звичками соціальної взаємодії;
- спільна діяльність із дорослими (або колективом) на основі оптимальної самоактивності і самоорганізації (розвивається відповідальність, ініціативність, наполегливість тощо);
- референтна (значуща для індивіда) соціальна група однолітків;
- вплив сім'ї.

Психологічні умови формування властивостей особистості:

- Виховання передбачає *вплив на емоційну сферу*. Виховний вплив на емоційну сферу має зважати на всю структуру особистості, весь суб'єктивний світ людини. Вихователь повинен уміти встановити зв'язок між тим, що потрібно сформувати у школяра, і тим, що суб'єктивно значуще для нього.
- *Активність і самостійність самої особистості* в осмисленні та оцінюванні певної інформації, що створює сприятливі передумови для формування переконань.
- Принцип *розвитку у діяльності*. Саме через спеціально організовану діяльність відбувається формування мотивів та звичних способів поведінки особистості.
- *Підкріплення* (схвалення і покарання), що забезпечує адекватне орієнтування особистості у ситуації. Відсутність підкріплення призводить до згасання мотиву.

Виховна діяльність полімотивована. У системі *мотивів виховання* розрізняють:

- *Внутрішні мотиви*: прагнення стати вихованою, інтелекотною, тактовною людиною;
- прагнення пізнати і оволодіти нормами моралі;

- прагнення сформувати і закріпити навички соціальної поведінки, адекватні способи дій;

- прагнення саморегуляції, активності;
- бажання бути корисним суспільству.

Зовнішні (соціально-обумовлені) мотиви:

- прагнення отримати схвалення;
- прагнення створити образ, імідж вихованої людини;
- прагнення отримати подяку, високу оцінку своїх дій;
- прагнення зайняти гідне місце серед товаришів, у суспільстві. Основні *шляхи*

формування виховної мотивації:

- створення взірця поведінки;
- організація умов діяльності для засвоєння і використання соціальних норм поведінки;

- стимулювання та схвалення соціально-нормативних дій;
- організація індивідуальної пізнавальної діяльності;
- організація колективної діяльності;
- організація спілкування із дорослими та однолітками;
- підтримка прагнень, бажань, що соціально схвалюються.

Вирішальним фактором формування виховної мотивації є включення особистості у різноманітні види діяльності (гра, учіння, праця, спілкування). Показником сформованості виховної мотивації є, по-перше, її ієрархія, по-друге, надання мотивам діяльності і поведінки соціально цінної орієнтації та спрямованості.

Психологічні механізми формування особистості.

Одним із важливих завдань психології виховання є дослідження психологічних механізмів виховання.

Найбільш вивченими у педагогічній психології є «*стихийні*» механізми формування особистості, підпадаючи під вплив яких суб'єкт не усвідомлює їх достатньо, а також не може ними свідомо керувати:

- механізм *зсунення мотиву на ціль*, сутність якого полягає у тому, що предмет (ідея, мета), який протягом певного часу стійко насичувався позитивними емоціями, із часом перетворюється на самостійний мотив;

- механізм *наслідування*, що полягає у перейманні і відтворенні людиною певних форм поведінки, способів діяльності інших людей, особливостей їхнього характеру тощо. Наслідування виникає на основі ідентифікації;
- механізм *ідентифікації* – спосіб розуміння, пізнання іншої людини у процесі міжособистісної взаємодії шляхом уподібнення, ототожнення себе із нею;
- механізм *засвоєння соціальних ролей* – сукупності дій, функцій, яких очікує від людини соціальне оточення.
- механізм *«зараження» переживаннями іншого*, здатність до емпатії, радості щодо певного етичного поняття як регулятора моральної поведінки особистості;
- механізм *осмислення та переосмислення*. Норми, ідеали, цінності стають рушіями поведінки дитини, якщо набувають для неї певного особистісного значення. Особистісний смисл виникає і розвивається у спільних діях, ігрових, побутових ситуаціях, у навчанні тощо.

На думку Ю.Б. Гіппенрейтер, зазначені механізми функціонують в межах загального, генерального процесу опредмечування потреби у спілкуванні.

Механізми морального розвитку (інтеріоризація норм і правил поведінки):

- імітація – усвідомлене прагнення до копіювання певної моделі поведінки дорослого на основі емоційно значущих стосунків;
- ідентифікація – засвоєння чужих моделей поведінки, установок, цінностей як власних;
- почуття сорому – механізм заборони на реалізацію певних власних поведінкових, діяльнісних норм;
- почуття провини – переживання невідповідності власної поведінки на основі її порівняння із обраними для себе зразками.

3. Психологічні вимоги до форм і методів виховання на різних вікових етапах.

Ефективність використання форм і методів виховання значною мірою зумовлюється віковими особливостями становлення особистості, розвитком її інтелектуальної сфери, емоційної вразливості, чутливості до поведінки навколишніх:

- *дитячий вік* – доречними є роз'яснення правил поведінки, допомога у

засвоєнні норм моралі, наслідування дорослих, орієнтація на взірець, схвалення і покарання;

- *дошкільний вік* – через незрілість інтелектуальних структур, нерозвиненість моральної свідомості діти найкраще сприймають прямий текстовий вплив вихователя у вигляді вимоги, яку навіть не потрібно ілюструвати й аргументувати, оскільки діти ще не спроможні це сприйнятий усвідомити.

Доцільними є створення рольових ігор за правилами, бесіди про стосунки між людьми, цілеспрямоване керування діяльністю, поведінкою з метою засвоєння дітьми найважливіших соціальних функцій, формування внутрішніх «моральних інстанцій» (Д.Б. Ельконін); окрім того саме цей вік є сенситивним періодом розвитку моральних почуттів дитини, формування її емоційної чутливості до переживань інших людей шляхом розвитку емоційного передбачення наслідків своїх дій для цих людей;

- *молодший шкільний вік* – велику роль у функціонуванні психіки дитини відіграють наочно образні пам'ять і мислення, тому велике значення для вихованців починає відігравати приклад навколишніх або ж літературних персонажів. Найдоцільнішими тут стають поряд із текстовими контекстні виховні впливи, які базуються на реальних або художньо відтворених зразках: включення у колективну взаємодію, стимуляція пізнавальної активності і міжособистісного спілкування, демонстрація вчителем моральних якостей, орієнтація на нормативний взірець, схвалення нормативної поведінки, заохочення дитини до участі у виховних заходах;

- *підлітковий вік* – у вихованців підвищена емоційна чутливість, посилена розвитком їхнього абстрактно-логічного мислення, тісно пов'язаного зі здатністю людини виявляти неочевидні факти та їхні зв'язки. Це обумовлює можливість використання непрямих виховних впливів – підтексту, до якого вихованці меншого віку просто не чутливі. Дієвими є переконання у необхідності діяти відповідно до норм і правил, підтримання бажання стати дорослим, активізація розвитку розумових здібностей, трудових умінь та навичок, схвалення прагнення до морального та етичного росту, стимулювання потреби у самопізнанні та самовизначенні, педагогічна оцінка діяльності та поведінки;

- *юнацький вік* – допускається використання текстових і підтекстових форм виховного впливу, допомога у професійному самовизначенні особистості, підтримка у реалізації соціальних функцій, у моделюванні життєвого сценарію тощо.

Особливу увагу при організації виховних впливів слід приділяти *використанню змісту провідної діяльності*:

- *дошкільний вік* – провідною діяльністю є *сюжетно-рольова гра*, що моделює життєдіяльність дорослих: мотив одержати схвалення дорослих є найсильнішим у моральній регуляції поведінки. При цьому моральна поведінка невід’ємна від ставлення дитини до самої себе, що також має джерелом оцінку дорослого. Тому значного виховного ефекту можна досягти шляхом доведення до їхньої свідомості факту, що певні вчинки окремої дитини не відповідають ні їхньому позитивному уявленню про себе, ні схвальним оцінкам оточуючих (наприклад, «Ти хороший, як Буратіно, але зараз поводишся, як Карабас-Барабас»); у грі дитина програє вчинки і ставлення героїв, глибше засвоюючи правила і норми поведінки;

- *молодший шкільний вік* – провідною діяльністю є *учбова діяльність*. Через пряму залежність оцінки діяльності дитини від усвідомлювання й виконання нею певних норм і правил шкільного життя, у цьому віці стає характерним підвищений інтерес до того, як належить діяти у різних ситуаціях, до змісту моральних норм поведінки, виникає активне прагнення дотримуватися таких норм;

- *підлітковий вік* – провідною діяльністю є *інтимно-особистісне спілкування з однолітками* і значимим соціалізуючим фактором стає група однолітків. З огляду на це необхідно приділяти особливу увагу таким нормам і цінностям, яким надається перевага у підліткових групах, через тактовне управління такими групами запроваджувати в них суспільно значущі моральні норми та ідеали, конкретизувати їх реалізацію у реальних життєвих ситуаціях міжособистісної взаємодії, створювати умови для розвитку самосвідомості підлітків, формування самоповаги, почуття власної гідності. Для підлітків важливим є вміння вихователя підтримати їхню ініціативу, допомогти їм знайти відповідні засоби й способи її реалізації;

- *юнацький вік* – провідною діяльністю є *учбово-професійна діяльність*, що сприяє самовизначенню особистості у реальних умовах життя, свідомій регуляції поведінки на основі розуміння морального обов’язку (роблю так, бо це – поведінка, гідна зрілої особистості). У зв’язку з цим юнакові потрібно допомогти побачити прояви моральних принципів у реальній практиці людських відносин, конкретизувати абстрактні моральні положення. Особливого значення набувають приклади поведінки інших людей, власний досвід моральної активності юнака.

Індивідуальний підхід у процесі виховання.

Створення системи виховання особистості має спиратися на індивідуальні особливості дитини. Індивідуальний підхід до виховання передбачає реалізацію двох аспектів:

- *психологічного*, що полягає у визначенні неповторної своєрідності дитини: змісту потребово-мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, особливостей темпераменту, характеру, життєвого досвіду тощо;
- *педагогічного*, що передбачає вибір таких засобів і форм впливу на кожного із вихованців, які найбільше відповідають його психологічним особливостям, психічним станам і забезпечать оптимальний виховний ефект.

Індивідуалізація виховання у системі особистісно орієнтованого підходу до формування людини вимагає від вихователя:

- постійного вивчення психології дитини, адекватного оцінювання індивідуально-типологічних властивостей особистості: темпераменту, рис характеру, типу спрямованості, здібностей вихованців;
- визначення рівня сформованості потребово-мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, особистісної позиції, життєвих планів вихованців;
- постійного залучення кожного вихованця до посильної для нього виховної діяльності, що поступово ускладнюється і забезпечує прогресивний розвиток особистості;
- своєчасно виявляти причини деструктивної поведінки дитини, оперативно змінювати тактику виховного впливу із урахуванням соціальної ситуації розвитку та умов виховання;
- максимально спиратися на власну активність особистості, розвивати ініціативність та самостійність вихованців;
- поєднувати виховання із самовихованням особистості, допомагаючи у виборі цілей, методів і форм самовиховання;
- адекватно емоційно відгукуватися на поведінкові реакції дитини, її психічні стани;
- вибирати щодо кожного вихованця такий спосіб поведінки із ним, що найкраще б відповідав його індивідуальним особливостям.

Наприклад, щодо учня-сангвініка доцільно частіше акцентувати увагу на сталості уподобань, стійкості реакцій на вплив оточення; меланхолік потребує частого підбадьорювання, схвалення дій, завдяки чому можна підвищити рівень його впевненості у власних силах; у контактах із флегматиком вчитель має зважати на повільність його реакцій, разом з тим долаючи його інертність; при вихованні холерика через його неврівноваженість слід більше уваги приділяти формуванню стриманості, навичкам саморегуляції тощо.

Соціальні інститути виховання.

Під *соціальними інститутами виховання* розуміють суспільні організації і структури, покликані здійснювати виховний вплив на особистість. До них належать сім'я, школа, позашкільні організації, засоби масової інформації (ЗМІ), друзі тощо.

Традиційно основним інститутом виховання є *сім'я*, яка забезпечує дитині той мінімум спілкування, що обумовлює основи особистості дитини і в межах якого дитина знаходиться протягом тривалого часу. Проте виховний вплив сім'ї обмежений індивідуальними можливостями членів сім'ї.

Серед традиційних помилок сімейного виховання дитячий психіатр М.І. Буянов визначає такі:

- гіпоопіка – дитина відчуває дефіцит уваги, доброти, дитина самотійно, без допомоги люблячого дорослого формує навички соціального життя;
- гіперопіка – надмірне опікування, дитина позбавлена самотійності;
- виховання за принципом Попелюшки – дитина відчуває приховане або й відверте емоційне відторгнення, батьки висуюють до неї завищені вимоги;
- виховання за типом сучасного кронпринца – дитина відчуває недостатність уваги від люблячих батьків, які, у свою чергу, переживають почуття провини перед дитиною за власну зайнятість і загладжують її великою кількістю дорогих подарунків.

Важливу роль у процесі виховання відіграють заклади освіти і зокрема *школа*, що має більш широкі можливості для різних виховних впливів.

Збільшити ефективність процесу виховання дозволяє взаємодія сім'ї та школи. Основними умовами *ефективної взаємодії школи та сім'ї* є такі:

- наявність у педагога зацікавленості у житті дитини і педагогічного професіоналізму, що дозволяє позитивно налаштувати до себе батьків, уміння працювати із кожною групою батьків;

- наявність спільної діяльності;
- розкриття творчого потенціалу батьків і дітей у спільній діяльності.

Позашкільне виховання здійснюється *закладами додаткової освіти*, що забезпечують засвоєння досвіду співробітництва дітей і дорослих у сфері творчої діяльності у вільний від засвоєння основної (шкільної) навчальної програми час.

Засоби масової інформації здійснюють виховний вплив на аудиторію шляхом залучення спеціалістів, кращих зразків і досягнень педагогіки і культури.

Особистість виховується також через чисельні контакти, *офіційні і неофіційні стосунки* із людьми в організованих і неорганізованих групах.

Психологічні аспекти самовиховання особистості.

Самовиховання – діяльність людини, спрямована на змінення власної особистості відповідно до свідомо поставлених цілей, сформованих ідеалів і переконань.

Самовиховання передбачає певний рівень розвитку особистості, її самосвідомості, здатності до самоаналізу за умови свідомого співставлення власних вчинків із вчинками інших людей, а також стійкої установки на постійне самовдосконалення шляхом здійснення вольових зусиль.

Самовиховання здійснюється у процесі самоуправління на основі сформульованих людиною цілей, програми дій, контролю за виконанням програми, оцінки отриманих результатів, самокорекції. Самовизначення є свідомим вибором людиною свого життєвого шляху, цілей, цінностей, моральних норм, професії, умов життя.

Методи самовиховання:

- самопізнання, що включає самостереження, самоаналіз, самооцінювання, самопорівняння;
- самовладання, що спирається на самопереконавання, самоконтроль, самонаказ, самонавіювання, самопідкріплення, самозвіт, самопримушування;
- самостимулювання, що передбачає самоствердження, самосхвалення, самопокарання, самообмеження.

Прийоми самовиховання :

- самозобов'язання – добровільне завдання самому собі усвідомлюваних цілей

і задач самовдосконалювання, рішення сформувані у себе ті чи інші якості;

- самозвіт – ретроспективний погляд на прожитий період життя;
- осмислення власної діяльності і поведінки, виявлення причин успіхів і невдач;
- самоконтроль – систематична фіксація свого стану і поведінки з метою попередження небажаних наслідків.

Ефективне забезпечення повного циклу самовиховання вимагає від особистості розвинутих форм особистісної рефлексії й волі.

Проблема самовиховання особистості стає особливо актуальною у підлітковому та юнацькому віці.

Для *підлітка* першочерговим є питання мети, заради якої він готовий мобілізувати себе на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод активності. Тому потреба у самовихованні підлітка обумовлена емоційною приналежністю мети, що спирається на його інтереси й захоплення. Вирішальну роль у самовихованні підлітка починає відігравати самооцінка особистості. Її дієвість значною мірою залежить від співвідношення раціонального та емоційного компонентів самооцінки. Важливими мотивами самовиховання підлітка стають прагнення стати дорослим, незадоволеність підлітка собою як усвідомлення власних вад і невідповідності прийнятим ідеалам.

Суттєвим стимулом самовиховання для підлітка є усвідомлення ним соціальної привабливості у сучасному суспільстві образу морально вихованої, вольової людини як людини із сильним характером. Наприклад, для дівчини сильний характер – це запорука самореалізації у суспільстві, а для хлопця, окрім того, - це суттєвий елемент його маскулінності, спроможність протистояти негативній сильній волі зовнішнього оточення.

У *юнацькому віці*, завдяки самоусвідомленню свого професійного й особистісного самовизначення, зміцнення зв'язків самовиховання із самоосвітою й світоглядом, самовиховання набуває більш систематичного, зрілого й цілеспрямованого характеру. Зростає результативність цього процесу, чому сприяють:

- підвищення самокритичності юнака в оцінці власної поведінки й психологічних характеристик;
- усвідомлення необхідності самовиховання як складного й

тривалого процесу роботи над собою;

- усвідомлення необхідності значних систематичних зусиль протягом усьогосвідомого життя людини.

Виникнення в особистості потреби у самовихованні є свідченням результативності виховного педагогічного впливу сім'ї, школи й інших соціальних інститутів. Така установка доводить факт прийняття вихованцем цілей суспільного виховання, його прагнення до самоорганізації й свідомого управління власною життєдіяльністю.

Критерії та рівні вихованості особистості.

Важливим питанням психології виховання є проблема критеріїв вихованості особистості. Вихованість являє собою узгодження знань, переконань і поведінки. М.В. Гамезо виділяє два *критерії вихованості*:

- рівень сформованості моральних потреб, почуттів, звичок – зміст моральної сфери, що відображує суб'єктивне ставлення особистості до дійсності;
- рівень навмисності, довільності поведінки – моральна стійкість людини, уміння долати труднощі, уміння керувати власними бажаннями, своєю поведінкою, власною мотиваційною сферою.

На думку А.К. Маркової *вихованість учня включає у себе*:

- система моральних уявлень: знання про норми поведінки і ставлення до суспільства;
- моральні переконання – особистісне пристрасне ставлення до моральних норм – особистісні смисли, мотиви, цінності;
- реальна моральна поведінка, рівень засвоєння соціальних норм – знання правил поведінки, моральних норм та їх фактичне дотримання із власної ініціативи, що зумовлюється сформованістю стійких моральних потреб та відповідних мотивів.

З погляду виховних завдань К.К. Платонов запропонував систему рівнів моральної вихованості особистості на підставі розведення понять зовнішньої та внутрішньої вихованості.

Рівні моральної вихованості особистості:

1) зразковий (внутрішня вихованість):

- моральні звички і почуття як потреба дотримуватися моральних норм і

протидія їх порушенням;

- поведінкові прояви: реалізація моральних вчинків і активна протидія тим вчинкам, які суперечать моральним нормам;

- основні завдання формування: закріплення існуючих моральних звичок;

2) високий рівень (зовнішня вихованість):

- автоматизовані моральні навички, застосування засвоєних моральних знань;

- поведінкові прояви: мимовільні дії, які відповідають моральним нормам;

- основні завдання формування: виховання моральних звичок;

3) середній рівень (ситуативна вихованість):

- добре знання моральних норм, але довільне їх дотримання лише у ситуаціях, що загрожують неприємностями у разі недотримання;

- поведінкові прояви: довільне виконання дій, які відповідають моральним нормам, можливість виконання аморальних дій;

- основні завдання формування: закріплення моральних навичок;

4) низький рівень (незадовільна вихованість):

- знання моральних норм, але відсутні навички їх виконання;

- поведінкові прояви: можливі прояви невихованості та аморальні дії;

- основні завдання формування: навчання моральним навичкам;

- дуже низький рівень (невихованість):

- непевні, орієнтовні уявлення про моральні норми та навички;

- поведінкові прояви: часті прояви невихованості та дій, які суперечать моральним нормам;

- основні завдання формування: навчання знанням моральних норм.

Корекція порушень поведінки дітей.

У широкому розумінні *важковихованість* – це поняття, що пояснює випадки труднощів, з якими стикається вихователь при організації і здійснюванні виховного процесу. У вузькому розумінні цей термін використовується для позначення наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини (на відміну від правопорушень і патології психічної активності), який потребує відповідної уваги й спеціальних зусиль вихователя для подолання його.

Важковихованість зумовлюють:

- певні психофізіологічні особливості дитини (надмірна дратівливість, збудливість нервової системи або, навпаки, - високий рівень загальмованості реакцій);
- недостатня вікова розвиненість мотиваційної, афективної та вольової сфер вихованця, його психічних процесів;
- соціально-психологічні вади розвитку (знижена здатність до вольової адаптації, неадекватна самооцінка й рівень домагань дитини, нерозвиненість здатності до ефективної комунікації, низький рівень соціалізованості тощо).

Англійські психологи Дж. Хевіт і Р. Дженкінс пропонують розрізняти дві **категорії важковиховуваних**:

- діти із «соціалізованими формами» антисуспільної поведінки, які достатньо емоційно врівноважені, завдяки розвиненим механізмам психологічної адаптації досить легко пристосовуються до соціальних норм усередині антисуспільних груп друзів або родичів, до яких вони належать;
- діти із не соціалізованою антисуспільною агресивною поведінкою, які, як правило, перебувають у поганих стосунках з іншими дітьми, членами своєї сім'ї і мають значні емоційні розлади, які проявляються у негативізмі, агресивності, зухвалості й мстивості.

П. Скотт, розвиваючи погляди своїх колег, довів, що категорія соціалізованих «важких» підлітків розпадається ще на дві групи:

- підлітки, які не засвоїли ніякої системи норм поведінки;
- підлітки, які засвоїли антисуспільні форми поведінки.

Важковиховувані діти вимагають спеціального підходу, активного педагогічного виховання і психологічної корекції.

Техніка педагогічної дисципліни базується на свідомому контролі вихователем поведінки вихованця із позиції соціально прийнятих еталонів людської активності.

Техніка зовнішньої дисципліни орієнтована на досягнення максимальної слухняності дитини й відповідності її поведінки вимогам вихователя.

Техніка внутрішньої дисципліни базується на вихованні у дитини самодисципліни, передання їй певних цінностей, які набувають для неї статусу керівних принципів власної активності. У психологічному аспекті техніка внутрішньої дисципліни є більш доцільною, оскільки враховує потреби самої дитини, недисциплінованість якої

визначається здебільшого емоційними, а не раціональними причинами.

Налагоджування дисципліни серед вихованців передбачає дотримання таких принципів:

- відділення почуттів від дій. Дитина повинна усвідомлювати, що дорослий позитивно її сприймає у будь-яких ситуаціях, проте певні її дії є неприйнятними і мають змінитися;
- уважно вивчати стан дитини й при необхідності гармонізувати його. Дії дитини на фоні емоційного розладу необхідно розглядати як симптом глибших емоційних проблем, психологічної дезадаптації;
- відповідати на почуття вихованців у режимі активного слухання, дозволити виговоритися, допомогти дитині звільнитися від напруги у соціально прийнятний спосіб;
- дистанціюватися при обговоренні покарання, сприяти усвідомленню дитиною закономірності санкцій за певний вчинок;
- залучати дитину до вибору способу покарання, спираючись на результати рефлексії:

Емоційні причини недисциплінованості дитини	Емоційні переживання дорослого	Шляхи усування причин недисциплінованості дитини
<i>Боротьба за увагу дорослих:</i> Відсутність позитивної уваги дорослих до дитини компенсується покараннями як реакцією на її неслухняність	Почуття роздратування	Позитивно увага у вигляді сумісних занять, розмов, ігор та інших видів спільного проведення часу з дитиною
<i>Боротьба за самоствердження</i> супроти зайвої опіки дорослих, бажання жити «власним розумом»	Почуття гніву	Зменшення контролю за поведінкою дитини, утримання від неprinципових вимог і зайвої допомоги
<i>Емоційний біль</i> , бажання помсти за образу, якої раніше завдали дорослі	Почуття образи	Розуміння причини болю дитини й докладання зусиль до усунення її

<i>Втрата віри у себе, у власні сили й власний успіх</i>	<i>Безнадійність і відчай</i>	<i>Переосмислення здібностей дитини, знаходження для неї доступного рівня завдань, організація спільної з нею діяльності</i>
--	-------------------------------	--

- накласти безапеляційні обмеження на небезпечні й руйнівні дії вихованців, допомогти їм спрямувати свої дії по іншим дозволеним каналам, моделюючи соціально прийнятний вихід із ситуації, що склалася. Причини порушень дисципліни дітьми